

УДК 902 : 930.1 (477.4)

Олександр СІЛАСЬ

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ ПІВДЕННОГО ПОРУБІЖЖЯ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Стаття присвячена проблемі формування південного порубіжжя Галицького князівства в XI – першій половині XIII ст. Докладно розглянуто особливості зв'язків місцевого осідлого населення з кочівними народами Північного Причорномор'я – печенігами, торками, половцями. На підставі рівномірного використання письмових та археологічних джерел встановлено закономірності історичного розвитку населення, яке жило в контактній зоні порубіжжя.

Ключові слова: порубіжжя, осідле населення, кочівники, Галицьке князівство, Північне Причорномор'я.

Процес формування території Галицького князівства завершився досить пізно в порівнянні з іншими землями Русі. Лише в середині XII ст. шляхом об'єднання родових волостей нащадків князів Ростиславичів і з приєднанням нових земель князю Володимиркові Володаревичу вдалось створити нове політичне утворення, здатне конкурувати не лише з руськими князівствами але й з могутніми європейськими державами.¹ Це супроводжувалось остаточним включенням місцевих племінних об'єднань в адміністративно-територіальну структуру Русі і в нову систему суспільно-економічних відносин. Більша частина укріплених поселень – племінних осередків зникають в першій половині XI ст. Натомість постає нова мережа опорних пунктів князівської влади, основа формування єдиної державної території.

Крім відомих за літописними даними градів Кучельмина, Ушиці, Микулина, Онута, Василева, Бакоти, останнім часом археологами досліджено значну кількість городищ в цьому регіоні порубіжжя. Деякі з них були розташовані південніше раніше визначених меж, зокрема, городища біля

---

¹ Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIV неков. Киев, 1985. С. 81.

сс. Григорівка, Мерешівка, Рудь. Особлива заслуга у дослідженні цих пам'яток Середнього Подністров'я та межиріччя Прута-Сірета належить Б.О. Тимошуку.² Велика увага приділялась зокрема вивченню городищ як форми захисту південних кордонів князівства від кочівників.

Незважаючи на значний прогрес у цих дослідженнях, деякі питання залишаються досі невирішеними. Одним з найважчих, напевно, є питання характеру стосунків осідлого населення південних рубежів Галицької землі з сусідніми кочівними народами. Для його вирішення абсолютно недостатньо тих нечисленних свідоцтв письмових пам'яток, що зазвичай використовуються в наукових конструкціях.

Залишки культури кочівних народів Великого Степу в країнах Центральної та Східної Європи викликають дослідницький інтерес як у археологів, так і в істориків. Дослідження пам'яток в ареалі осідлої культури, котрі мали більш-менш чіткі зв'язки з матеріальною культурою кочівників, використовують не лише вчені, що займаються виключно історією давніх кочівників євразійських степів. У процесі досліджень слідів кочівних народів вирішують числені методичні питання: критерії виділення окремих груп знахідок, їхню етнічну інтерпретація, хронологія та обсяги впливу одного культурного типу на інші, синхронізацію датування археологічних пам'яток з хронологією подій відображених у письмових джерелах та інше. Не дивно, що література присвячена кочівницькій тематиці загалом є не лише чисельною, але й вміщує значну кількість різноманітних гіпотез та реконструкцій, часто радикально протилежних.

На тлі цього багатого доробку, література присвячена дослідженню археологічних слідів, пов'язаних з проникненням пізньосередньовічних кочівників на землі осідлих держав Центральної та Східної Європи, а зокрема на територію Галицького князівства, є досить незначною. Для такого стану речей є декілька причин. Ще донедавна період пізнього середньовіччя і нового часу вважали сферою вивчення виключно істориків. Коли ж нарешті були відкриті широкі можливості археології в сфері досліджень пам'яток пізнього середньовіччя, відстеження слідів степових народів залишилось поза увагою науковців. Певна кількість узагальнюючих праць, переважно російських дослідників, були в основному присвячені аналізу пам'яток пізньосередньовічних кочівників Великого Степу у Східній Європі та Центральній Азії, тобто на рідних теренах їхнього проживання.³ Вони,

² Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. Київ, 1982. С. 138-140, 181.

³ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966; Плетнева С.А. Печенеги, торки й половцы в южнорусских степях // МИА. № 62. 1958. С. 151-226.

однак, сприяли створенню стабільної порівняльної бази для пошуку аналогій серед пам'яток пізньосередньовічних кочівників.

Іншою причиною відсутності зацікавлення рештками матеріальної культури пізньосередньовічних кочівників була менша ефективність їх дослідження у порівнянні з пам'ятками, наприклад, скіфів, гунів та аварів. Проте під час вивчення пізніх періодів існує, більший шанс поєднання інформації двох типів джерел: археологічних та письмових. Немає сумнівів, що у порівнянні з ранніми хвилями кочівників епохи античності та раннього середньовіччя, історія пізньосередньовічних кочівників, зокрема половців, представлена значно детальніше за свідченнями письмових джерел, як літописів, хронік, так і актових матеріалів. Натомість постійне поповнення обсягу археологічних матеріалів, без сумніву, може створити у майбутньому шанс для уточнення свідчень письмових джерел, тим більше що відкриття нових середньовічних письмових пам'яток є мало ймовірним.

Останнім часом суттєво змінилось відношення до археологічних джерел загалом. Фактологічне ("споживче") відношення поступається комплексному сприйняттю його історичної інформативності в категоріях відповідного періоду досліджень. Такий підхід полягає не в простій, переважно фрагментарній, вибірці необхідних відомостей, а в спробі критичного розуміння складності та багатозначності самого джерела, як факта минулої дійсності. У результаті дослідження опрацьовують методику комплексного вивчення аналізованих джерел та їх систематизацію.

Доречність висловлених зауважень для піднятої в цій статті проблематики полягає в тому, що уявлення про історію населення лісостепової зони південного порубіжжя Галицького князівства у XII - першій половині XIII ст. залишаються дуже невиразними. Варто зазначити, що під порубіжжям треба розуміти не стільки вузьку межу територій, котрі знаходились під безпосередньою владою галицьких володарів, а досить об'ємний простір на південь від цієї межі. Ось уже на протязі майже двохсот років ведеться жвава дискусія між істориками різних країн про те, що представляє собою територія розташована між Східними Карпатами, Дунаєм і Дністром в етнічному, соціально-економічному і політичному відношенні. Документальні свідчення складаються перш за все з давньоруських джерел, обмежених скупими повідомленнями Київського і Галицько-Волинського літописів та "Слова о полку Ігоревім", а також з відомостей угорських та візантійських авторів. Разом з лінгвістичними матеріалами, ці письмові повідомлення дають історикам незначну джерельну базу на підставі якої реконструюють риси етнічного і

---

⁴ Князький І.О. Письменные источники о кочевниках в Днестровско-Карпатских землях XI-XII вв. // Проблемы источниковедения истории Молдавии. Кишинев, 1988. С. 5-18.

політичного характеру території Східного Прикарпаття, Нижнього Подністров'я та Подунав'я.⁴

На жаль, в силу специфічного характеру цих земель (сучасна територія Республіки Молдови, Східної Румунії та західної частини Одеської області України) тут збігалися інтереси багатьох сторін і політична кон'юнктура не раз впливала на результати історичних досліджень, особливо тому, що період XII-XIII ст. є важливим для історії розвитку територій, на яких в XIV ст. постало Молдавське князівство.⁵ Саме тому дискусія між істориками набирала перш за все етнічного забарвлення. Так, переважна більшість румунських вчених, спираючись на постулат про постійну перевагу романського населення у Східному Прикарпатті, заперечувала будь який вплив Русі у цьому регіоні.⁶

Тоді як серед вітчизняних вчених зберігалось переконання про безпосередню належність Дунайсько-Дністровських територій до складу Галицької Русі, як окремого "Берладського" князівства. Базовим аргументом для цього твердження було взято сумнівне джерело, так звана "грамота князя Івана Ростиславича Берладника" 1134 р., яке визнане звичайним фальсифікатом⁷. Визнання цього аргументу підробкою призвело до значної розгубленості серед російських та українських вчених щодо визначення політичної належності Східного Прикарпаття, Нижнього Подністров'я і Подунав'я в XI-XIII ст., а особливо щодо етнічної структури місцевого населення. Переважна більшість вчених все ж визнають сам факт проникнення Русі, власне Галицької Русі, в цей регіон, однак розходження існують оцінці територіальних меж цього проникнення, ступені політичного впливу та у масштабах проникнення руського етнічного елементу.⁸ Основна проблема цих розходжень полягає в тому, що дослідники переважно спираються на одні і ті ж письмові джерела, дані яких настільки скупи і уривчасті, що допускають іноді діаметрально протилежні пояснення. Дослідження з історичної географії Галицького князівства, підтримані

⁵ Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. Кишинев, 1981. С. 9-12.

⁶ Barnea I., Stefanescu S. Din istoria Dobrogei. Bucharest, 1971. Vol. 3. Bizantini, Romani și Bulgari la Dunarea de Jos. S. 87-92; Spinei V. Moldavia in the 11th-14th centuries. Bucharest, 1986. S. 113-124; Diaconu P. Les Coumans au Bas-Danube au XI-e et XII-e siècles. Bucharest, 1978. S. 45-47.

⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. 2. С. 521-522.

⁸ Федоров Г.Б., Полевой Л.Л., Археология Румынии. Москва, 1973; Чеботаренко Г.Ф. К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Прутско-Днестровского междуречья // Этническая история восточных романцев. Москва, 1979. С. 86-105; Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Русии. Москва, 1967; Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI-XII вв. Москва, 1960.

свідченнями письмових джерел і археологічними матеріалами, вже продемонстрували, що крайніми південними укріпленими поселеннями князівства були міста Бакота, Василів, Онут, Микулин Ушиця і Кучельмин на середньому Дністрі, Пруті та Сіреті⁹.

Більшість істориків, які займалися цим питанням, погоджуються з фактом присутності в Карпато-Дністровському регіоні окремих груп осідлого населення. Однак, довільні інтерпретації письмових джерел і археологічних матеріалів призводили до протилежних тверджень відносно етнічної структури цього населення, яке визначають по-різному румуни, болгари або русини.¹⁰ У цих реконструкціях кочівники звичайно не бралися до уваги або визначалися як “периферійний” і зовнішній фактор у відношенні до історії сусідніх народів. У той же час питання, пов’язані з взаємодією кочівних та осідлих народів, органічно вплітаються в загальноісторичну тематику і отримують самостійне значення. Вивчення особливостей функціонування кочівних спільнот, як соціальних організмів, дає змогу усвідомити їхню роль та вплив на населення осідло-господарських регіонів. Це стосується насамперед закономірностей внутрішнього розвитку кочівних суспільств, які обумовлювали процес їхнього осідання.

Досвід регіонального дослідження взаємовідносин кочівного та осідлого населення на підставі як письмових так і археологічних джерел досить незначний. До цього часу, лише у двох випадках ми маємо приклади дослідження схожої проблематики. Зокрема, значна увага приділялась пошуку слідів проживання в басейні р. Рось на протязі ХП - першої третини ХІІІ століть різноетнічних кочівних племен (берендіїв, ковуїв, турпеїв, каєпийців та інших) – племінного союзу Чорних Клобуків – які були безпосередньо підпорядковані великому князю київському.¹¹ Іншим об’єктом зацікавлень були сліди перебування половців в межах Королівства Угорського, котрі, відступаючи перед монгольським нашествям, отримали згоду короля Бели ІV переселитися на підвладні йому землі. Ці дослідження, якими займались переважно угорські археологи,¹² дозволили виділити групи археологічних пам’яток, переважно поховань, пов’язаних з присутністю пізньосередньовічних кочівних народів та порівняти цю археологічну інформацію з письмовими джерелами. Варто підкреслити, що виявлені в

---

⁹ Котляр Н.Ф. Формирование территории... С. 99.

¹⁰ Purici S. Problema Hotarelor Meridionale ale statului Halician // Spatiul Nord-Est Carpatic in mileniul intunecat. Iasi, 1997. S. 188-202.

¹¹ Плетнева С.А. Древности Чёрных Клобуков // САИ. Москва, 1973. С. 5-12; Расовский Д.А. О роли Черных Клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. № 10. 1938. С. 90.

¹² Paloczi-Horvath A. Situation des recherches archeologiques sur les Comans en Hongrie / Acta Orientalia Hungaricae. 1973. T. 27. S. 201-208.

Угорщині сліди вже осідлих представників цих народів виразно групуються в межах визначених на підставі збережених даних письмових джерел.

Кочові племена і їхня економічна організація цілковито суперечили формі існування автохтонного осілого населення. Займаючись екстенсивним тваринницьким господарством, вони змушені були безперервно пересуватися з своїми сім'ями і стадами за сезонними маршрутами, і саме цей рух приносив значне лихо сусіднім державам. Таким чином, наприклад, майже всі південні території Київського, Переяславського і Чернігівського князівств, що межували зі степом, були обезлюднені і розорені в перші десятиліття кровопролитної половецької інвазії. Довга серія щорічних рейдів, спрямована проти сільськогосподарського населення пограниччя, проникала далеко на північ і захід, відкидаючи рубежі аграрної колонізації назад до смуги лісів, цим спорожнивши степи Приазов'я і Нижнього Подніпров'я.

Схожі процеси без сумніву мали місце в степах, розташованих між нижніми течіями Дунаю і Дністра, а саме на рівнинах Буджаку, де природні умови були цілком сприятливими для мандрівних мешканців. Проникнення кочівників в придунайські і придністровські степи негативно вплинули на розвиток місцевого населення. Це стало очевидним після того, як у степах знайшли притулок розгромлені орди печенігів і торків, що втікли сюди перед половцями в середині XI століття. Розорення цього регіону вторгненнями різноетнічних кочівних племен, не пізніше ніж в першій третині XI століття, знаходить підтвердження як в письмових джерелах, так і в археологічному матеріалі¹³. Осіле населення, яке в попередні часи спромоглося просунути глибоко на південь, було в значній мірі знищено. Біженці, або відступили в гірські долини або втекли далі на північ, щоб знайти притулок в залісненій зоні, де кочівники втрачали свою ефективність. Як пам'ять про набіги кочівницьких орд залишились монументальні оборонні споруди – Змієві вали Середнього Подніпров'я або Троянові вали в Добруджі, більшість з яких була побудована в ранньому та пізньому середньовіччі.¹⁴

Це явище було типовим для початкового етапу відносин між кочівниками і осілим населенням в період завоювання та освоєння нових територій. Ворожість кочівників викликана їхньою економікою, має обмежену здатність, що визначена обсягом доступних пасовищ. Характерною рисою

¹³ Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XIII веков. Москва, 1975. С. 265-282; Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы ... С. 45-62; Федоров Г.В., Чебогаренко Г.Ф. Памятники древних славян VI -XIII веков. Кишинев, 1974. С. 8-9.

¹⁴ Кучера М. П. Змеевы валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987. С. 169-173; Barnea I., Stefanescu S. Din istoria ... S. 97-119.

поховальних комплексів пізньосередньовічних кочівників в Карпато-Дністровському регіоні є відсутність значних за розмірами могильників. За винятком кількох курганних груп, які нараховують не більше 4 курганів, переважна більшість поховань були поодинокі.¹⁵ Площа степів на північ від Дунаю, зокрема і рівнинах Буджаку навряд чи могла повністю задовольнити потреби екстенсивного господарства великої кочової орди, змушуючи її таким чином шукати близьких контактів з сусідами, не зважаючи на різницю в суспільно-економічних формах господарювання. Кочівницькому суспільству необхідно було взаємодіяти з осідлим населенням, щоб отримати доступ до продуктів землеробства, ремісничих виробів та інших потрібних їм товарів, інколи торгівлею, але зазвичай успішним паразитизмом на сусідньому населенні. Здатність відібрати у сусіда його майно було великою спокусою для кочівників, тому хизацькі війни стали звичайною справою.

Проте відносини між обома сторонами мали тенденцію до стабілізації. Навіть в стосунках між руськими князівствами та незалежними половецькими кланами поступово нормалізувались стосунки. А у степах, розташованих між Нижнім Дунаєм і Дністром, етнічні та політичні умови були дуже складними для кочівників.¹⁶ У середині XI ст. великі групи споріднених тюркських племен печенігів і торків-огузів відступили перед інвазією половців.

У Карпато-Дністровському регіоні кочове населення зосередилось переважно на південних рівнинах поблизу від Дунаю та побережжя Чорного моря. Це можна прослідкувати за розташуванням їх поховань.¹⁷ Маршрути їхніх сезонних міграцій були визначені наявністю пасовищ, придатних для годівлі худоби. Дуже незначна кількість поховальних комплексів була виявлена на півночі, вздовж річок Пруту і Дністра. Рух кочівників, таким чином, був суттєво обмежений в області лісу. Тут варто акцентувати увагу на територіальному аспекті проблеми. Якщо Нижнє Подунав'я – це відкрита рівнинна територія, то Східне Прикарпаття – це перш за все гірська зона з її характерними ознаками та з ускладненими умовами просування, а Нижнє Подністров'я – це лісостеп, у південній своїй частині більш відкритий, а в північній місцями малопрхідніші. Власне це віграло насамперед вагому роль для визначення можливих обсягів і характеру проникнення кочівників.

---

¹⁵ Spinei V. *Moldavia ...* S. 102.

¹⁶ Diaconu P. *Les Coumans ...* S. 12; Васильевский В.Г. Византия и печенеги 1048-1094 // Труды. Санкт-Петербург, 1908. Т. I. С. 56-65.

¹⁷ Sampetru M. *Inmormintari pecenege din cimpia Dunarii* // Studii si cercetari de istorie veche. 1973. № 24. S. 459-460; Добролюбовский А.О. Кочевники Причерноморья эпохи средневековья. Киев, 1985. С. 24-27.

Відсутність укріплених опорних пунктів – городищ на південь від згаданих зовсім не характеризує цей регіон як малозаселений. Навпаки, археологічні дослідження як вітчизняних вчених, так і археологів з Молдавії та Румунії, засвідчують існування на території між Східними Карпатами, Нижнім Дністром та Дунаєм значної кількості поселень. Частина осілого населення проживала і надалі на територіях сусідніх зі степом протягом XII - першої половини XIII ст.

Свого часу значна кількість археологічних пам'яток шляхом виділення цілої низки спільних рис у матеріальній культурі (специфіки керамічного комплексу, житлобудівництва, структури поселень і т.д.) було віднесено до так званої балкано-дунайської культури (за румунською археологічною термінологією, культура Дріду), яку датують VIII - початком XI ст. Завдяки простеженню спільних характерних ознак для двох специфічних груп кераміки на більшості пам'яток південної частини Дністро-Прутського межиріччя, Волоської рівнини і Добруджі, а також в Північно-Східній Болгарії було визначено ареал цієї культури, котру, свого часу, багато дослідників визначало як культуру Першого Болгарського царства.¹⁸ Останнім часом однорідність пам'яток цього типу ставлять під сумнів. Склад цієї культури визначається дослідниками як поліетнічний, складений з елементів культур південних слов'ян, Луки Райковецької та салтівської (тюрки-болгари).¹⁹

Однак, найважливішою на наш погляд рисою цих пам'яток в регіоні на північ від Дунаю була перевага неукріплених землеробських поселень розташованих переважно вздовж берегів річок (на сьогодні відкрито вже понад 400 поселень такого типу). Незважаючи на відсутність укріплених поселень, що було б логічним з огляду на сусідство з кочівниками, ареал цієї культури охоплював степові регіони Буджаку і Волоської рівнини. Лише в першій третині XI ст. ситуація на цих землях радикально змінюється. Це пояснюється з уже згадуваним просуванням кочівних племен печенігів і торків в район Нижнього Подунав'я. У цей період перестає існувати значна кількість поселень балкано-дунайської культури, а натомість з'являються нечисельні поховання кочівників.²⁰

Однак, багато поселень осілого землеробського населення, що датують другою половиною XI - початком XIII століття збереглися в північно-західній частині зазначеного ареалу у захищених лісом передгір'ях

¹⁸ Федоров Г.Б., Полевой Л.Л., Археология Румынии ... С. 224-244.

¹⁹ Чеботаренко Г.Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X-XII вв. Кишинев, 1982. С. 107-112.

²⁰ Spinei V. Moldavia ... S. 97-99.

і регіонах лісостепу. За визначенням І. Г. Хинку пам'ятки другої половини XI-XII ст. можна віднести до пізнього етапу балкано-дунайської культури незважаючи на появу цілої низки локальних варіантів, виникли унаслідок внутрішньої еволюції пам'яток.²¹ Найбільші групи поселень цього типу розташовані в межиріччі Сірета і Прута, зокрема в басейні р. Бирлад, а також в центральних районах Молдавської республіки на правобережжі Дністра. Румунські вчені виділяють цей комплекс пам'яток як окрему культуру типу Редукенені (с. Редукенені, Яська область, Румунія).²² Підставою для цього, крім еволюції окремих локальних рис культури місцевого населення, відрізаного кочівниками від інших ареалів балкано-дунайської культури в Нижньому Подунав'ї та Болгарії, стала проникнення у автохтонну культуру цілої низки елементів інородного походження.

Типи археологічних знахідок виявлених на поселеннях осідлого населення Карпато-Дністровських земель і в кочівницьких поховальних комплексах південних степів, свідчать про існування прямих зв'язків між цими групами, особливо у сфері культурного обміну. В процесі визначення специфічних рис, що впливали на формування культури місцевого населення, варто наголосити на загальній проблематиці у формулюванні і визначенні археологічної культури загалом, а також у визначенні культурної належності тої чи іншої пам'ятки. Зокрема, кожен дослідник використовує різні критерії у визначенні культурної приналежності окремих об'єктів в рамках однієї пам'ятки. Тому доцільно спиратися на ті критерії, або ознаки, які є найбільш характерними для культури в цілому.

Однією з таких важливих ознак, зокрема, є тип господарського устрою: осідлий чи кочівний; землеробський чи скотарський. Іншим, не менш важливим є тип житла. Як правило (щоправда, не без винятків) осідле землеробське населення використовувало в якості житла землянку або напівземлянку, рідше наземні або напівзаглиблені споруди. Для кочівного і напівкочівного населення характерні споруди типу юрти, куреня, іноді злегка заглиблені в землю, тобто споруди, котрі легко розбиралися під час переходу до осідлого способу життя, кочівники починали будувати крім юрт також міцні і теплі житлові споруди зимового типу. Це було пов'язано насамперед зі зміною типу господарювання та економічною базою, що приводило до зміни побутових умов. Багато об'єктів кочівницької культури (юрти та легкі наземні житла) було виявлено на низці пам'яток балкано-дунайської

---

²¹ Хинку І.Г. Поселення XI-XIV веков в Оргеевских кодрах Молдавии. Кишинев, 1969. С. 4-5.

²² Федоров Г.В., Чеботаренко Г.Ф. Памятники древних славян VI-XIII веков. Кишинев. 1974. С. 12-15.

культури, що підтверджує тривалі контакти місцевого населення з кочівниками.

Г. Ф Чеботаренко, котрий досліджував локальну групу поселень в центральній частині Дністро-Прутського межиріччя, стверджує, що археологічний матеріал не тільки доводить існування близьких контактів між осілим населенням і сусідніми кочівниками, але й демонструє приклад поступового процесу їхнього осідання.²³

Сліди юрти було досліджено на поселенні біля с. Ханськ (Кутузівський район, Республіка Молдова), Вона мала вигляд частково заглибленої на глибину 0,10-0,15 м округлої будівлі, сліди стінок якої не простежувались. Основну масу знахідок, виявлених усередині будівлі склали переважно фрагменти кераміки, уламки глиняних казанів, а також горщики банкоподібної форми з лінійним орнаментом, що мають аналогії серед східнослов'янської кераміки городищ Алчедар, Рудь і Лукашенка в Нижньому Подністров'ї. Також в юрті була знайдена пластинка від обладунку і два наконечники стріл, що за аналогіями з Новгороду датують XI-XII ст. Поряд з юртою було виявлено та досліджено два поховання за обрядом тілопокладення, подібні за своїми рисами до поховань Черяк Клобуків XII ст. в Поросі.²⁴

У житлах як землеробського, так і осідлого населення мали місце різні типи опалювальних пристроїв, котрі використовувалися мешканцями в різних умовах. Якщо для землеробського населення були характерні різні типи печей (підкам'янка, підбійна піч тощо), то вогнище залишалось типовим для кочівників, навіть після зміни способу системи господарства. У цьому випадку тип опалювальних пристроїв є стійким культурним елементом, що вказує на певний тип господарства, а зі зміною типу господарства він залишається ремінісценцією попереднього способу життя. Особливо яскраво це проявлялося на прикладі еволюції салтівської культури.²⁵ На поселеннях балкано-дунайської культури вогнища були виявлені під час розкопок значної частини жител, однак це не був домінуючий тип опалювальних пристроїв. Характерно, однак, що на пізньому етапі цієї культури кількість вогнищ в житлах непропорційно збільшується, що є дивним для культури осідлого населення.

Особливо важливим критерієм для визначення культурної належності об'єктів того чи іншого типу є кераміка місцевого виробництва. Види кераміки обумовлені потребами господарства, повсякденного побуту, а також

²³ Чеботаренко Г.Ф. К вопросу об этнической принадлежности ... С. 107-112.

²⁴ Там же. С. 15-16.

²⁵ Плетнева С.А. От кочевий к городам // МИА. № 142. 1967. С. 100-106.

певними естетичними нахилами людей та ступенем розвитку виробництва. Функціональний аналіз різних категорій, груп і типів кераміки не лише визначає культурну приналежність тої чи іншої пам'ятки, але й дає важливий матеріал для розуміння процесів, що відбувалися усереднені суспільства, визначення взаємозв'язків та взаємовпливів між окремими матеріальними культурами, а також окремими етнічними групами з різним типом господарювання.

Яскравим прикладом тому може бути найбільш характерний тип кераміки, виявлений на поселеннях пізнього етапу балкано-дунайської культури XI-XIII ст. – глиняні казани. Цей тип посуду різко виділяють серед керамічного комплексу не лише балкано-дунайської культури, але й взагалі у керамічних виробках епохи середньовіччя, виділяючи їх в окрему категорію.²⁶ Звичайно форма глиняних казанів нагадує усічений конус або циліндр, рідше має шароподібну форму. Дно в них завжди опукле, заокруглене назовні. Пласке вінце розширюється як усередину так і назовні. З кожної сторони в спеціально потовщеній частині вінця були дві пари отворів через які пропускалаь мотузка. Діаметр отвору казана коливався між 0,20 та 0,30 м. Середня товщина стінок дорівнювала 0,05 м, а вмістимість казанів сягала 10-12 л. Казани виготовлялись на гончарному крузі з добре відмудленої глини, зі значним вмістом сланців, піску, дрібних шматочків вапняку. Після випалу, залежно від виду глини, казани набували землісто-сірого або цеглистоного кольору. Більшість казанів прикрашені різноманітними орнаментами, які були характерними і для іншого керамічних виробів автохтонного походження. Варто відзначити знахідку декількох казанів з поселення Редукенені, на дні котрих було схематичне зображення коней. На поселеннях Редукенені і Капідави (Добруджа) було виявлено також цікаві знахідки казанів, орнамент яких імітував «заклепки» і «спаювальні шви» мідних листів, з яких виготовлялися металеві казани. Це є очевидним доказом того, що глиняні казани були копією металевих.²⁷

Поява глиняних казанів більшістю дослідників завжди асоціює зі змінами у побутовій культурі кочівників, які переходять до осілого способу життя. Так, зокрема, казани, виявлені у цьому регіоні, разом з аналогічними знахідками на поселеннях у сусідній Добруджі, зазвичай інтерпретуються, як матеріальні рештки культури печенігів. Точка зору деяких румунських

²⁶ Fodor I. Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel // Acte Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1977. № 29. S. 323-344; Takacz M. Die Arpaden zeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken // Varia Archaeologica Hungarica. 1986. № 1. S. 128-135.

²⁷ Дякону П. К вопросу о глиняных котлах на территории РНР // Dacia. № 9. 1964. С. 251-259.

²⁸ Комша М. Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI-XII вв. на территории РНР // Dacia. 1957. № 1. С. 318-319.

науковців, котрі вважають глиняні казани продуктом внутрішньої еволюції автохтонного населення видається мало аргументованою²⁸. Казани, як категорія посуду, були пов'язані зі специфікою основного роду зайнятості кочівників – скотарством, на що вказує вже сама форма з характерним заокругленим дном, більш придатна для кочівного або напівкочівного способу життя, ніж для осідлого. Їх поширення в районах, що безпосередньо прилягають до степу, підтверджує факт поступового переходу кочівників до осілого способу життя. До того ж поява казанів в Добруджі і у Трансільванії, в абсолютній більшості співпадає з відомими за письмовими джерелами подіями появи печенігів на землях Візантії і Королівства Угорського.²⁹ У тих регіонах, де печеніги продовжували вести кочівний спосіб життя, глиняних казанів не виявлено. Очевидно, у процесі зміни способу життя певні причини змушували кочівників не без допомоги місцевого населення відтворювати форму посуду, що раніше виготовлялась з металу. Глиняні казани зникають майже повсюдно у середині XIII ст., що може бути пов'язане з наслідками монголо-татарського нашествия, котре внесло суттєві зміни в становищі всіх народів близьких до Великого Степу.

Всі ці елементи кочівницької культури, які були виявлені та досліджені на поселеннях осілого населення виявляють тенденцію взаємодії кочівного та осідлого населення. Зазначені ознаки культури вказують перш за все на процес приходу до осілого способу життя кочівників. Яким би суттєвим не було їх проникнення в регіони лісостепу, перевага культури осідлого населення не викликає сумнівів. Очевидно значно сильнішим був вплив автохтонного населення на кочівників, оскільки воно стояло на більш високому ступені розвитку.

Обставини потенційної трансформації кочівницьких угруповань є одним з найскладніших питань в етнографічних дослідженнях. “Чисті” кочівники ніколи не існували, оскільки кочівне середовище завжди було схильне до процесів, які призводять до сприйняття осілого способу життя.³⁰ Протиріччя існують навіть в інтерпретації самого терміну “номади” – кочівники, який загалом може бути застосований до будь-якої групи людей що веде мобільний спосіб життя. Всі відомі державні утворення євроазійських степів демонстрували тенденцію формувати спільну економічну базу з осілими народами. Можуть бути різні причини для таких змін. Переваги осілого суспільства в адміністрації, торгівлі, і ремісництві були безсумнівні. Завжди, коли кочівникам вдавалось завоювати регіон поблизу з розвинутою аграрною культурою, вони селилися там та швидко змішувались з

²⁹ Расовский Д.А. Печенеги, Торки й Берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum*. Прага, 1933. Т. VI. С. 4-30.

³⁰ Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. Москва, 1982. С. 145-148.

місцевим населенням. Таким шляхом пішли турки-сельджуки, монголо-татари та багато інших степових завойовників.

Часто кочівники самі ставали залежними від політики могутніх держав, особливо коли їх витісняли зі степів інші племена. Фактично всі держави, які граничили з євразійським степом, мали воїнів-кочівників на своїй службі, як найманців, або васалів. Чорні Клобуки в Київському князівстві можуть бути тому яскравим прикладом. Також певні групи половців, залишаючись незалежним у рідних степах, незабаром органічно увійшли в систему політичного балансу Київської Русі, будучи на службі у різних гілок династії Рюриковичів.³¹ В XI-XII століттях значно збільшується обіг візантійських монет на територіях, розташованих безпосередньо на північ від Нижнього Дунаю, особливо протягом царювання династії Комnenів. Цей процес обривається різко в кінці XII століття. Однак сам факт проникнення монет через контрольовані кочівниками степові райони Подунав'я заслуговує на увагу.³²

Наявність в XII столітті так званих Берладників, що проживали очевидно в басейні р. Бирлад, які згадуються у зв'язку із подіями середини XII ст. Інформація про населення з такою назвою, без будь-яких пояснень про їхнє походження, з'являється двічі в Київському літописі. У 1159 р., ватага берладників (біля 6000), разом з половцями, взяла участь в експедиції претендента на стіл Галицького князівства, князя Івана Ростиславича, званого також Берладником.³³ А в наступному році вони здійснили напад, на руське портове містечко Олеш'є в усті Дніпра.³⁴ Відносно берладників побутує думка, що вони були локальним варіантом бродників, котрих вважають прообразом українських козаків. Судячи з усього, ця спільнота не була підпорядковане безпосередньо будь-якому державному утворенню цього періоду.³⁵ Ім'я берладників пов'язували з молдавським містом Бирлад або з річкою на те ж ім'я, хоча не існує серйозної підстави стверджувати існування в XII ст. міста з такою назвою.

Тим не менше, місцеве населення залишалось, контактувало з усіма сусідніми державами: руськими князівствами, Угорським Королівством та з провінціями Візантійської імперії. Виходячи з даних археологічних джерел

---

³¹ Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990. С. 111-118; Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. Москва, 1970. С. 312.

³² Нудельман А.А. Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе. Кишинев, 1985. С. 78-80.

³³ Ипатьевская летопись. // Полное собрание русских летописей. (ПСРЛ., II). Т. II. Санкт-Петербург, 1908. С. 84.

³⁴ Там же. С. 386.

³⁵ Васильевский В.Г. Русские на Дунае в XI веке // Труды. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1. С. 130-131; Грушевський М.С. Історія України-Руси... С. 519-520.

ми можемо з впевненістю стверджувати про роль берладників як посередників у контактах з кочівниками на південному пограниччі Галицької Русі. Цікаво, що за весь період існування Галицького князівства письмові джерела не згадують жодного випадку нападу кочівників на його територію, як самостійну акцію. Лише подекуди половці або Чорні Клобуки з'являлись на цих землях як союзники ворогуючих князівських коаліцій.

У Карпато-Дністровському регіоні довгий період асиміляції та широких культурних обмінів поклав початок переходу кочівників до осілого способу життя. Торгівля, війна та різні форми політичних стосунків з'єднали різні спільноти гірських долин з кочівниками степових районів в нетривкій рівновазі, яка протрималась до середини XIII століття, незважаючи на нерегулярні втручання Візантійської імперії, Київського і Галицького князівств та половців.

Відіграючи роль своєрідного “коридору історії” у численних міграціях різноетнічних племен і народів, Карпато-Дністровський регіон природньо перетворився на контактну зону де відбувались зіткнення та взаємодія спільнот, відмінних за етнічним походженням, господарським та культурним типами. Політична активність різних народів і держав сприяла розвитку тут особливих форм взаємодії регіональних спільнот, вивчення яких дозволить зрозуміти закономірності історичного розвитку населення, що проживало на південному порубіжжі Галицької Русі, а також його місце в історії нашої країни.

Oleksandr SILAEV

MATERIALS ON THE HISTORY AND ARCHAEOLOGY OF THE GALICIAN PRINCIPALITY SOUTHERN BORDER AREA

The article deals with the development of the southern border area of Galician Principality in 11th – first half of 13th centuries. Detailed evaluation is given to the relations between the local sedentary population and the nomads of Northern Black Sea area – pechenegs, torks, polovtsians. Some consistencies were recognized in the historical development of population in border area with the equal use of the written and archaeological sources.

Key words: border area, sedentary population, nomads, Galician Principality, Northern Black Sea area.

*Стаття надійшла до редколегії 11.05.2004
Прийнята до друку 03.09.2004*